

The Evolution of Worldview and the Epistemological Function of Wonders in the Islamic Tradition: A Comparative Study of the Works of Zakariya Qazvini and Shoja Heydari

Zeinab Akbar Molaei¹, Maryam Kolbadinejad², Mohammad Mortezaei³

1. Department of History and Archaeology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Department of History and Archaeology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: Maryam.kolbadi@gmail.com

3. Department of Islamic Archaeology, Archaeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran,

Article Info

 <https://doi.org/10.66224/Athar.1932.4014.1>

Pp: 89 - 113

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/04/20

Revised: 2025/05/23

Accepted: 2025/06/20

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

In the Islamic intellectual and literary tradition, ‘ajā’ib (wonder-graphic) texts reflect the intricate connections among religion, knowledge, imagination, and experience, playing a pivotal role in shaping Muslims’ understanding of the natural and human worlds. Despite the significance of this tradition, systematic comparative research investigating the relationship between worldview and literary style in works from different historical periods remains limited. Using an analytical-comparative approach, this study examines the worldview, stylistic variations, and epistemological functions of the “marvelous” in two prominent works: ‘Ajā’ib al-Makhlūqāt wa Gharā’ib al-Mawjūdāt by Zakariya al-Qazvini and ‘Ajā’ib al-Buldān attributed to Shoja Heydari. The research methodology is based on comparative content analysis, utilizing data collected through archival library research and textual analysis of the original works. The analysis is structured around five thematic axes: cosmology, climatology, anthropological perspective, literary style and language, and the relationship between science and myth. The findings reveal that Qazvini, influenced by the epistemological traditions of the Middle Islamic period, represents wonders through a theological, systematic, and holistic lens. In contrast, Shoja Heydari, writing within the context of the intellectual developments of later periods, adopts a more empirical, cultural, and ethnographic approach. These differing paradigms are clearly reflected in the structural organization of their worldviews, their narrative styles, and the epistemological functions they assign to wonders. Ultimately, this study demonstrates that evolving historical and epistemological contexts played a decisive role in transforming the concept of “wonders” from a theological-educational instrument of contemplation into a descriptive-cultural phenomenon.

Keywords: ‘Ajā’ib-graphy, Zakariya Qazvini, Shoja Heydari, Comparative literature, Islamic Cosmology, Ethnography.

Citations: Akbar Molaei, Z., Kolbadinejad, M. & Mortezaei, M., (2026). “The Evolution of Worldview and the Epistemological Function of Wonders in the Islamic Tradition: A Comparative Study of the Works of Zakariya Qazvini and Shoja Heydari”. *Athar*, 48(1): 89-113. <https://doi.org/10.66224/Athar.1932.4014.1>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-1932-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2026 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

The literature of ‘ajā’ib (wonders or marvels) occupies a distinctive position within the intellectual and literary heritage of the Islamic world. Far beyond serving as mere entertaining narratives about exotic creatures or extraordinary locales, these texts functioned as sophisticated vehicles for explaining cosmic structure, communicating religious and philosophical concepts, and preserving geographical and cultural knowledge. Throughout successive historical periods, Muslim scholars employed the concept of wonders to bridge the visible (shahāda) and invisible (ghayb) realms, integrating empirical observations with theological interpretations and literary imagination. Consequently, the tradition of ‘ajā’ib literature provides valuable insight into the evolution of Islamic epistemology, cosmology, and worldview.

Among the numerous works produced within this genre, Zakariya al-Qazwini’s ‘Ajā’ib al-Makhlūqāt wa Gharā’ib al-Mawjūdāt (thirteenth century CE) represents one of the most influential encyclopedic texts of medieval Islamic civilization. Integrating philosophy, natural science, geography, and theology, Qazwini presents a highly structured schema of the universe in which every creature and phenomenon reflects divine wisdom and cosmic harmony. By contrast, the work attributed to Shoja Heydari, ‘Ajā’ib al-Buldān, reflects a different intellectual milieu. Rather than emphasizing a rigid cosmological hierarchy, it devotes greater attention to geographical diversity, local customs, human societies, and descriptive observations derived from travel traditions and regional itineraries. This contrast illustrates the gradual shift in Islamic wonder literature from a primarily theological and cosmological discourse toward a more descriptive and ethnographic mode of knowledge production.

Despite the significance of these texts, previous studies have frequently concentrated on manuscript description, artistic illustrations, or isolated literary analyses. Comparative investigations examining how shifting historical contexts influenced the epistemological function of wonders remain relatively scarce. Understanding these transformations is essential because the concept of the marvelous is inextricably linked to broader developments in Islamic intellectual history, including developments in scientific inquiry, geographical knowledge, narrative techniques, and cross-cultural interaction.

This study, therefore, aims to compare the worldview, narrative structure, and epistemological functions of wonders in the works of Zakariya al-Qazwini and Shoja Heydari. Utilizing a descriptive-analytical and comparative content analysis methodology, the research evaluates the texts across five interconnected dimensions: cosmology, geography and climatology, anthropological perspectives, literary style, and the relationship between science and myth. Through this comparative analysis, the study demonstrates how the concept of “wonders” evolved across distinct intellectual epochs, reflecting broader transformations in the Islamic comprehension of nature, humanity, and epistemology.

Discussion

The comparative analysis of the two selected texts demonstrates that the concept of wonders underwent substantial transformation alongside changes in the intellectual and cultural history of the Islamic world. Although both works belong to the same literary tradition, they differ significantly in their objectives, methods of representation, and epistemological assumptions. These differences reveal

how Islamic scholars adapted the genre of ‘ajā’ib literature to respond to shifting understandings of knowledge, geography, religion, and society.

Zakariya al-Qazwini presents a highly systematic cosmological framework in which every extraordinary phenomenon is interpreted within the divine order of creation. Wonders function not merely as unusual occurrences but as signs (āyāt) that manifest God’s wisdom, omnipotence, and purposeful design. His encyclopedic organization reflects the clear influence of Greco-Islamic philosophy, Aristotelian natural science, and Islamic theological cosmology. Consequently, the marvelous becomes an educational instrument that encourages readers to contemplate creation while reinforcing religious faith. In his text, empirical observations, mythical narratives, and theological explanations coexist harmoniously, illustrating the integrated nature of medieval Islamic knowledge.

In contrast, the work attributed to Shoja Heydari adopts a more descriptive and human-centered perspective. Rather than focusing on universal cosmology, the text emphasizes regional geography, local traditions, customs, ethnic diversity, and accounts derived from travel and direct observation. Wonders are presented primarily as remarkable characteristics of particular places and societies rather than as theological symbols within a universal cosmological system. This shift reflects broader intellectual developments in which empirical observation, cultural description, and ethnographic interests gained greater prominence alongside traditional religious interpretations.

The stylistic differences between the two works further reinforce these contrasting approaches. Qazwini employs formal, scholarly, and encyclopedic language enriched by philosophical and scientific terminology, whereas Heydari’s narrative style is comparatively simpler, more descriptive, and more accessible. His attention to everyday cultural practices and local experiences produces a text that resembles historical geography and ethnographic writing more than cosmological literature.

These findings indicate that the evolution of wonder literature was not simply a literary phenomenon but also an epistemological transformation. The changing role of wonders mirrors broader shifts in Islamic intellectual history from metaphysical explanations of reality toward a greater appreciation of observation, regional diversity, and human experience. Rather than replacing religious interpretations, empirical perspectives expanded the range of knowledge represented within ‘ajā’ib literature. Therefore, both texts should be understood as complementary stages in the historical development of Islamic knowledge production, each reflecting the intellectual priorities of its respective period.

Conclusion

This comparative study demonstrates that the literature of wonders (‘ajā’ib) occupies a central position in the intellectual history of Islamic civilization, illustrating the dynamic relationships among religion, science, geography, mythology, and cultural knowledge. The analysis of Zakariya al-Qazwini’s ‘Ajā’ib al-Makhlūqāt wa Gharā’ib al-Mawjūdāt and the work attributed to Shoja Heydari, ‘Ajā’ib al-Buldān, reveals that although both texts belong to the same literary tradition, they represent distinct developmental stages in the evolution of the Islamic worldview and epistemological thought.

Qazwini’s work reflects a medieval cosmological perspective in which the universe is organized according to a divine order, and every marvelous phenomenon serves as evidence of God’s wisdom

and creative power. Wonders, therefore, function as theological, educational, and philosophical instruments designed to deepen the reader's understanding of creation. In contrast, the work attributed to Shoja Heydari demonstrates a more pronounced interest in regional geography, cultural diversity, social customs, and lived human experience. Within his text, the marvelous becomes a descriptive category through which unfamiliar places, peoples, and traditions are documented and interpreted. This comparative analysis illustrates how the concept of wonders gradually expanded beyond cosmological explanation to encompass broader forms of cultural and geographical knowledge.

The findings further suggest that Islamic wonder literature cannot be regarded as a static or homogeneous tradition. Instead, it evolved dynamically in response to shifting historical contexts, intellectual developments, and changing paradigms of knowledge production. The transition from a predominantly theological and cosmological orientation toward a more empirical and ethnographic perspective reflects wider transformations within Islamic scholarship, wherein observation, travel, and intercultural encounters increasingly influenced literary representation.

From a broader academic perspective, this study contributes to the fields of comparative Islamic literature, intellectual history, and the history of knowledge by highlighting the epistemological significance of 'ajā'ib literature. Rather than treating these texts solely as collections of myths or entertaining narratives, scholars should recognize them as vital historical sources that reveal how Muslim intellectuals conceptualized nature, humanity, geography, and the interface between the visible (shahāda) and invisible (ghayb) realms.

Future research could expand this comparative framework by examining other wonder-graphic texts from diverse geographical regions and historical epochs, or by integrating manuscript studies, visual culture, and digital humanities methodologies. Such investigations would provide a more comprehensive understanding of the diversity and development of Islamic wonder literature and further illuminate its enduring contribution to the intellectual and cultural history of the Islamic world.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Author Contributions

This research is derived from the first author's doctoral dissertation. The primary data collection, including all observational and analytical components, was conducted by the first author under the supervision and guidance of the second and third authors.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors declare that no conflicts of interest, whether personal or financial, exist that could have influenced the findings or conclusions presented in this study.

تحول جهان‌نگاری و کارکرد معرفتی عجایب در سنت اسلامی: مطالعه تطبیقی آثار زکریای قزوینی و شجاع حیدری با تأکید بر ملاحظات نسخه‌شناسی

زینب اکبرمولایی^I، مریم کلبادی نژاد^{II}، محمد مرتضایی^{III}

I. گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

II. گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Maryam.kolbadi@gmail.com

III. گروه باستان‌شناسی باستان‌شناسی اسلامی، پژوهشگاه باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.66224/Athar.1932.4014.1>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۱۳-۸۹

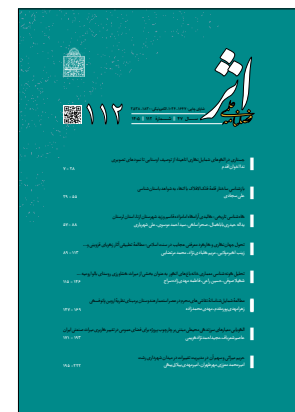
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۳۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱

در سنت فکری و ادبی اسلامی، متون عجایب‌نگارانه بازتابی از پیوند میان دین، دانش، تخیل و تجربه‌اند و نقش مهمی در شکل‌دهی به درک مسلمانان از جهان طبیعی و انسانی ایفاء کرده‌اند. با وجود اهمیت این سنت، پژوهش‌های تطبیقی نظام‌مند درباره پیوند جهان‌نگاری و سبک در آثار متعلق به دوره‌های تاریخی متفاوت هم‌چنان محدود است. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-تطبیقی، به بررسی تفاوت‌های جهان‌نگارانه، سبک‌شناختی و کارکرد معرفتی «عجایب» در دو اثر برجسته، یعنی عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات زکریای قزوینی و عجایب‌البلدان منسوب به شجاع حیدری می‌پردازد. روش پژوهش مبتنی بر تحلیل محتوای تطبیقی است و داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی متون اصلی گردآوری شده‌اند. تحلیل‌ها براساس پنج محور جهان‌شناسی، اقلیم‌نگاری، نگرش انسان‌شناختی، سبک و زبان ادبی، و نسبت علم و اسطوره انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که قزوینی، متأثر از سنت معرفتی دوره میانی اسلامی، با نگاهی الهیاتی، نظام‌مند و کل‌نگر به بازنمایی عجایب می‌پردازد، درحالی‌که شجاع حیدری، در بستر تحولات فکری دوره‌های متأخر، رویکردی تجربی‌تر، فرهنگی و مردم‌نگارانه اتخاذ می‌کند. این تفاوت‌ها در ساختار جهان‌نگاری، شیوه روایت و کارکرد معرفتی عجایب به وضوح قابل مشاهده است. در مجموع، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تحول زمینه‌های تاریخی و معرفتی، نقش تعیین‌کننده‌ای در دگرگونی معنای «عجایب» از ابزاری الهیاتی-تعلیمی به پدیده‌ای توصیفی-فرهنگی داشته است.

کلیدواژگان: عجایب‌نگاری، زکریای قزوینی، شجاع حیدری، ادبیات تطبیقی، جهان‌شناسی اسلامی، مردم‌نگاری

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشگاه ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: اکبرمولایی، زینب؛ کلبادی نژاد، مریم؛ و مرتضایی، محمد، (۱۴۰۵). «تحول جهان‌نگاری و کارکرد معرفتی عجایب در سنت اسلامی: مطالعه تطبیقی آثار زکریای قزوینی و شجاع حیدری با تأکید بر ملاحظات نسخه‌شناسی». اثر، ۴۸ (۱): ۸۹-۱۱۳. <https://doi.org/10.66224/Athar.1932.4014.1>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-1932-fa.html>

مقدمه

ادبیات عجایب‌نگاری یکی از ژانرهای میان‌رشته‌ای در تمدن اسلامی است که بازتابی از تلقی انسان مسلمان از جهان، دانش، تخیل، دین و اسطوره به شمار می‌آید (نصر، ۱۳۹۵). این متون در مرز میان علم و ادب، واقعیت و خیال حرکت کرده (پورنامداریان، ۱۳۹۲) و نه تنها از حیث ادبی و زیبایی‌شناختی حائز اهمیت‌اند، بلکه منبعی غنی برای مطالعه دگرگونی‌های فکری، فرهنگی و معرفتی جوامع اسلامی محسوب می‌شوند (زرین‌کوب، ۱۳۹۵). عجایب‌نامه‌نویسی گونه‌ای ادبی است که به معرفی عجایب و غرائب جهان می‌پردازد. مطالب این نوع کتاب‌ها گاه از قول بازرگانان و جهان‌گردان بازگو می‌شود و در طی قرن‌ها شاخ و برگ پیدا می‌کند (امامی‌یگانه و همکاران، ۱۴۰۳). «دابلر» درباره منشأ عجایب‌نگاری‌ها چنین آورده است: «عجایب از یک سو از ذهنیت یونانی (ارسطو) و از سوی دیگر از تصورات انجمنی شرقی نشأت می‌گیرد» (Dubler, 1986). همان‌طور که «زاده» اشاره می‌کند، هدف اصلی متون عجایب‌نگاری توجه‌دهی به عظمت و قدرت خداوند است و این متون باید از خرافات متمایز شوند، چرا که ترکیبی از گزارش‌های علمی، فلسفی و شگفتی‌های طبیعی را در خدمت بازنمایی جهان و مفاهیم الهی ارائه می‌کنند (Zadeh, 2010).

در نگاه دیگر عجایب‌نگاری سنت‌های رایج در تاریخ‌نگاری اسلامی می‌باشد. بررسی اجمالی سنت‌های تاریخ‌نگاری مخصوصاً در دوران اسلامی آگاهی‌های فراوانی از فرهنگ و جامعه هم‌عصر با این تاریخ‌نگاری‌ها در اختیار محققان قرار می‌دهد (انتشاری نجف‌آبادی و همکاران، ۱۴۰۰). عجایب‌نگاری از گونه‌های جغرافیای‌نگاری و کیهان‌شناسی اسلامی به وجود آمده و در واقع محصول مشترک تاریخ طبیعی و جغرافیای‌نگاری می‌باشد. عجایب‌نامه‌ها را می‌توان شکل‌های منحصر به فردی از دایره‌المعارف‌ها به‌شمار آورد که از حیث ادبی، کیهان‌شناسی، جغرافیا و تاریخ طبیعی قابل توجه‌اند. در عجایب‌نامه معمولاً امر واقع با امر غیرواقع در هم می‌آمیزد و پدیده‌ها با بیانی ادبی و اغراق‌گونه و بی‌تحقیق و نقد توضیح داده می‌شوند. در تمدن اسلامی عجایب‌نامه‌های متعددی نگاشته شده است (حاتمی، ۱۳۹۸). از سوی دیگر، تحت تأثیر ادبیات سفرنامه‌نویسی ایرانی، به‌ویژه آثاری مانند سفرنامه ناصر خسرو قرار دارد (شفیعی‌کدکنی، ۱۴۰۳). هم‌چنین، با توسعه بخش توصیفی و مردم‌شناختی، به سنت جغرافیای تاریخی دوران اسلامی پیوند می‌خورد (نصر، ۱۳۹۵). این تلفیق هوشمندانه، اثر را به نمونه‌ای بی‌نظیر در ادبیات فارسی تبدیل کرده است.

در فرآیند شناخت فرهنگ‌ها و نحوه شکل‌گیری و تحول اندیشه‌ها، یکی از مفاهیم کلیدی، «جهان‌نگاری» است که به‌عنوان مجموعه‌ای از دیدگاه‌های مشترک یک ملت یا گروه ایدئولوژیک نسبت به هستی، انسان و جایگاه او در جهان تعریف می‌شود. این دیدگاه‌ها که در جوامع ابتدایی و ساده آغاز به شکل‌گیری کرده‌اند، کوشیده‌اند برای پدیده‌های جهان نظم و معنا ایجاد کنند و بدین ترتیب نقش هدایت‌گر در زندگی روزمره اعضای آن جوامع ایفاء کرده‌اند. با آن‌که «ایدئولوژی» نیز مجموعه‌ای از باورها و ارزش‌ها را در بر می‌گیرد، اما دامنه آن محدودتر از جهان‌نگاری است، چرا که جهان‌نگاری نگاهی فراگیرتر و کلی‌تر به جهان ارائه می‌دهد (Woodhouse, 2006: 13). جهان‌نگاری تنها مختص جوامع نیست، بلکه هر فرد نیز می‌تواند برخوردار از شیوه‌ای خاص در تفکر و عمل باشد که متأثر از تجربیات، ارزش‌ها و پیش‌فرض‌هایی است که در طول تاریخ زندگی بشر شکل گرفته‌اند. این الگوهای فکری، که به‌سختی دچار تغییر می‌شوند، چه در زندگی فردی و چه در عرصه‌های اجتماعی، تأثیری ماندگار برجای می‌گذارند. در فضای آکادمیک، این الگوها اغلب به‌عنوان «جهان‌نگاری» شناخته می‌شوند؛ ساختارهایی مفهومی که ادراک، تفکر و تفسیر فرد یا جامعه از واقعیت را شکل می‌دهند (Ahimsa and Sartini, 2017: 12). در تعریف دیگر جهان‌نگاری فرضیات اساسی هستند که توسط افراد یا در بین گروه‌هایی از افراد به‌هم پیوسته به اشتراک گذاشته می‌شوند، که ماهیت شناختی، عاطفی و ارزیابی دارند و بر هر اقدام و رویکردی که برای زندگی و مدیریت زندگی خود اتخاذ می‌کنند، تأثیر می‌گذارند (Hiebert, 2002: 13). مفهوم دیگری که می‌توان در این موضع بدان اشاره کرد موضوع سبک‌شناختی می‌باشد. شواهدی وجود دارد که افراد دارای روش‌های معمولی برای نزدیک شدن به وظایف و موقعیت‌های مرتبط با الگوهای خاص در فرآیندهای شناختی از جمله تصمیم‌گیری، حل مسئله، ادراک و توجه هستند. چنین رویکردهایی به‌عنوان سبک‌شناختی مفهوم‌سازی می‌شوند، مفهومی که اولین بار به‌طور

رسمی توسط «آپورت» تقریباً هشت دهه پیش معرفی شد و به عنوان روش معمول یا معمولی فرد در حل مسئله، تفکر، درک و به خاطر سپردن تعریف شد (Allport, 1937: 36). محبوبیت این مفهوم از آن زمان به بعد به رشد خود ادامه داد و منجر به انبوهی از تحقیقات کاربردی و کاربردهای تجاری در زمینه‌هایی مانند تجارت، مدیریت و آموزش شد (Bendall et al., 2016: 13). چنین سطوحی از فعالیت منجر به ظهور بیش از ۷۰ مدل و معیارهای قابل شناسایی از سبک‌شناختی (و یادگیری) شده است و هم‌چنین باعث ایجاد مجموعه‌ای از اصطلاحات، سازه‌ها و معیارهای سبک مرتبط شده است. در نتیجه، زمینه سبک به شدت برای محققان گیج‌کننده شده است، و شاید به طور موجه، انتقادات سنگینی را دریافت کرده است (Coffield et al., 2004: 16).

با وجود اهمیت این متون در شناخت نگرش‌های پیشامدرن مسلمانان به علم و طبیعت، تاکنون پژوهش‌های نظام‌مند و تطبیقی میان آثار مختلف این سنت مکتوب، به‌ویژه از منظر معرفت‌شناختی و سبک‌شناختی، کمتر صورت گرفته است. در این میان، دو اثر شاخص یعنی عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات از زکریای قزوینی در قرن هفتم هجری، و عجایب البلدان منسوب به شجاع حیدری در دوران صفوی یا قاجار، دو رویکرد متمایز به عجایب‌نگاری را بازنمایی می‌کنند. اثر قزوینی، بازتاب‌دهندهٔ بینشی جهان‌شناسانه، الهیاتی و عقل‌گرایانه است؛ در حالی‌که روایت شجاع حیدری، به تجربه‌گرایی، مردم‌نگاری و بازنمایی اقوام و اقلیم‌های گوناگون نزدیک‌تر است. با این حال، تاکنون بررسی تطبیقی و نظام‌مند این دو اثر با هدف تحلیل تفاوت‌های معرفتی، سبک‌شناختی و نگرشی صورت نگرفته است. این پژوهش می‌کوشد نشان دهد چگونه تفاوت در زمینه‌های تاریخی و معرفتی زکریای قزوینی و شجاع حیدری، به دگرگونی در جهان‌نگاری، سبک بیان و کارکرد معرفتی «عجایب» در آثار آن‌ها انجامیده است؟ این پرسش از طریق پنج محور جهان‌شناسی، اقلیم‌نگاری، نگرش انسان‌شناختی، سبک و زبان ادبی، و نسبت علم و اسطوره بررسی می‌شود. فرضیه پژوهش، تفاوت در زمینه‌های تاریخی و معرفتی دو مؤلف موجب شده است که قزوینی با رویکردی الهیاتی، نظام‌مند و کل‌نگر به عجایب بنگرد، در حالی‌که شجاع حیدری با نگاهی تجربی، فرهنگی و مردم‌نگارانه به بازنمایی شگفتی‌ها بپردازد؛ امری که در ساختار جهان‌نگاری، سبک روایت و کارکرد معرفتی آثار آن‌ها بازتاب یافته است.

هم‌چنین، جهان‌نگاری و عجایب‌نگاری قزوینی از نظر محتوا و سبک بیان عقلانی‌تر و منظم‌تر و اثر شجاع حیدری روایت‌محورتر و ادبی‌تر است.

لازم به ذکر است ضرورت و اهمیت در نگارش این پژوهش، شناخت و مطالعه تطبیقی جهان‌نگاری و عجایب‌نگاری این دو اثر می‌باشد و شایان ذکر است که اثر «عجایب البلدان» منسوب به شجاع حیدری، برخلاف بسیاری از متون کلاسیک عجایب‌نگاری، تاکنون در هیچ یک از منابع چاپی، فهرست‌های کتاب‌شناسی رسمی، یا مطالعات آکادمیک به طور مستقل معرفی و تحلیل نشده است، و متن حاضر، نخستین بررسی علمی و تطبیقی شناخته‌شده از این اثر محسوب می‌شود. در نگاه دیگر ضرورت این پژوهش از آن‌جا ناشی می‌شود که با تحلیل مقایسه‌ای این دو متن، می‌توان به درکی دقیق‌تر از تحولات گفتمانی در ادبیات عجایب‌نگاری دست یافت؛ از جهان‌بینی سلسله‌مراتبی و فراتجربی قرون میانه تا گرایش به واقع‌گرایی و مشاهدات عینی در ادوار متأخر را می‌توان تحلیل کرد. به عبارت دیگر، این مطالعه نشان می‌دهد که «عجایب» چگونه از نمادهای الهیاتی به ابزارهایی برای شناخت انسان، فرهنگ و طبیعت بدل می‌شوند.

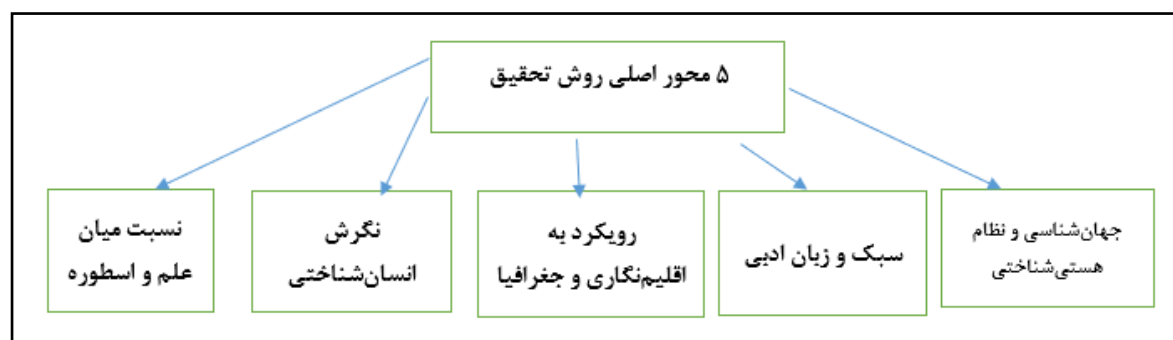
این پژوهش با ارائه چارچوبی تحلیلی برای مطالعه تطبیقی عجایب‌نگاری، می‌کوشد شکاف میان مطالعات عمدتاً توصیفی پیشین و تحلیل‌های معرفت‌شناختی-سبک‌شناختی را پر کند.

چارچوب نظری و منطق تحلیل پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش بر مفهوم «کارکرد معرفتی عجایب» استوار است. مراد از کارکرد معرفتی عجایب، شیوه‌ای است که متن از طریق آن امر شگفت را به ابزاری برای شناخت جهان، تبیین نظم هستی، توصیف اقلیم‌ها، بازنمایی انسان و فرهنگ، یا روایت نسبت میان علم، دین و اسطوره تبدیل می‌کند. بر این اساس، عجایب در این مقاله نه صرفاً به عنوان عناصر غریب، افسانه‌ای یا سرگرم‌کننده، بلکه به عنوان واحدهایی متنی و

معنایی بررسی می‌شوند که می‌توانند نشان دهند هر متن چگونه جهان را قابل فهم، طبقه‌بندی و روایت می‌کند. برای جلوگیری از پراکندگی مفهومی، پنج محور تحلیل در این پژوهش ذیل همین مفهوم مرکزی سامان یافته‌اند. محور نخست، جهان‌شناسی و نظام هستی‌شناختی، بررسی می‌کند که متن چگونه ساختار کلی عالم، مراتب موجودات و نسبت آن‌ها با نظم الهی یا طبیعی را بازنمایی می‌کند. محور دوم، اقلیم‌نگاری و جغرافیا، به شیوه توصیف مکان‌ها، شهرها، اقلیم‌ها و پیوند آن‌ها با روایت عجایب می‌پردازد. محور سوم، نگرش انسان‌شناختی، نحوه بازنمایی انسان، اقوام، آداب و تفاوت‌های فرهنگی را بررسی می‌کند. محور چهارم، سبک و زبان ادبی، به لحن، ساختار روایت، میزان استفاده از صنایع بلاغی، نقل قول‌ها و شیوه اقناع مخاطب توجه دارد. محور پنجم، نسبت علم و اسطوره، می‌سنجد که متن چگونه میان مشاهده، نقل، باور دینی، روایت اسطوره‌ای و داده‌های طبیعی ارتباط برقرار می‌کند. در نتیجه، پنج محور یادشده به صورت مستقل و پراکنده به کار نمی‌روند، بلکه همگی برای پاسخ به یک پرسش مرکزی استفاده می‌شوند: «امر عجیب» در هر متن چگونه به دانشی درباره جهان، انسان و طبیعت تبدیل می‌شود؟ از این منظر، تقابل میان قزوینی و عجایب‌البلدان منسوب به شجاع حیدری نه یک حکم از پیش قطعی، بلکه الگویی تحلیلی است که باید از طریق نمونه‌های متنی، شواهد نسخه‌شناختی و سنجه‌های مقایسه‌ای آزمون و در صورت لزوم تعدیل شود.

روش پژوهش: این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و در چارچوب نظری ادبیات تطبیقی با الهام از دیدگاه آپتر (۲۰۰۶) انجام شده است. اطلاعات این تحقیق از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی نسخه‌های اصلی آثار گردآوری شده است. جامعه مورد مطالعه شامل دو اثر مکتوب برجسته در سنت عجایب‌نگاری اسلامی (شامل عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات اثر زکریای قزوینی و عجایب‌البلدان تألیف شجاع حیدری) است که به عنوان نمونه‌های شاخص از دو دوره تاریخی متفاوت (قرن ۷ هجری و دوره صفوی) به صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. تجزیه و تحلیل داده‌ها به شیوه مقایسه‌ای و بر اساس پنج محور اصلی انجام شده است: (۱) جهان‌شناسی و نظام هستی‌شناختی، (۲) اقلیم‌نگاری و جغرافیا، (۳) انسان‌شناسی، (۴) سبک و زبان ادبی، و (۵) نسبت علم و اسطوره. تحلیل‌ها در سطح محتوایی، سبک‌شناسی، ساختار روایی و جنبه‌های مفهومی صورت گرفته است. این رویکرد تحلیلی، امکان فهم دقیق‌تری از پیوند میان تخیل و دانش، و نسبت میان اسطوره و تجربه را در بستر متون اسلامی فراهم می‌سازد.

تصویر ۱. فلوچارت روند اجرای پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 1: Flowchart of the research implementation process, source: Authors (Authors, 2025)

منابع و نسخه‌های مورد استفاده

در ادامه، تحلیل تطبیقی دو اثر زکریای قزوینی و شجاع حیدری بر اساس پنج محور مطرح شده در چارچوب نظری پژوهش انجام می‌شود.

برای بررسی اثر قزوینی، از نسخه‌های معتبر چاپی و تصحیح شده استفاده شده است، از جمله:

- نسخه چاپ سنگی تهران (۱۳۱۲ ه.ق.)

- نسخه تصحیح شده توسط محمدرضا شفیعی کدکنی (در مقدمه بر متون کلاسیک اسلامی)

- نسخه ترجمه شده و بازنشر شده در انتشارات میراث مکتوب
در تحلیل اثر شجاع حیدری، به دلیل کمیابی نسخه‌ها، از نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی ایران (۱۳۲۴-۵) و هم‌چنین نسخه چاپی محدود منتشر شده در دوره معاصر (با تصحیح و حواشی پژوهش‌گران محلی) استفاده شده است.

سهم نسخه‌ها به این شکل بوده است:
- در تحلیل محتوای اثر قزوینی، نسخه شفیهی کدکنی به عنوان مرجع اصلی به کار گرفته شد.
- در تحلیل اثر شجاع حیدری، تطبیق میان نسخه خطی و نسخه چاپی برای استخراج دقیق سبک نوشتاری و محتوای مشاهدات میدانی صورت گرفت.

از نظر روش جمع‌آوری داده و اطلاعات، جهت تحلیل اثر شجاع حیدری، تلاش فراوانی شده تا روش پژوهشی خود نویسنده نیز بازسازی شود. او برخلاف سنت متداول عجایب‌نگاری قرون پیشین که عمدتاً متکی بر منابع کتابخانه‌ای و متون پیشینیان بود، از شیوه‌های جمع‌آوری داده‌های میدانی نیز بهره برده است. وی ضمن استفاده از منابع مکتوب، به گفت‌وگو با جهانگردان، بازرگانان، و مطلعان محلی پرداخته و اطلاعات شفاهی آنان را در اثر خود گنجانده است. در بخش‌هایی از متن، به مشاهدات شخصی خود نیز استناد می‌کند و گاه با دقتی مثال‌زدنی، زمان و مکان این مشاهدات را ثبت می‌نماید.

پیشینه پژوهش

درباره مقایسه مستقیم عجایب‌المخلوقات قزوینی با عجایب‌البلدان منسوب به شجاع حیدری، تا جایی که در منابع در دسترس نگارندگان بررسی شد، پژوهش مستقلی یافت نشد. با این حال، پژوهش‌های پیشین درباره سنت عجایب‌نگاری اسلامی، تصویرگری نسخه‌های قزوینی، موجودات غریب، جهان‌شناسی عجایب‌نامه‌ها و نسبت این متون با ادبیات جغرافیایی، زمینه نظری و تاریخی لازم برای این مطالعه را فراهم می‌کنند. «ابراهیمی» (۱۳۹۱) در مقاله خود با موضوع «مطالعه تطبیقی دیوها و موجودات مافوق طبیعی در عجایب‌المخلوقات قزوینی و بحیره فزونی استرآبادی»، محور این مقاله بررسی تطبیقی سیما و خویشکاری‌های موجودات وهمی در عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات محمد زکریای قزوینی در سده ۶ ه.ق. با عجایب‌نامه‌ای متأخرتر به نام بحیره از میرمحمود فزونی استرآبادی در سده ۱۱ ه.ق. است که می‌توان آن را از آخرین آثار پدید آمده در عرصه عجایب‌نامه‌ها به شمار آورد. نتایج نشان داد عجایب‌نامه‌ها در مسیر تاریخی خود تغییر یافته‌اند و توصیف و تحلیل «امر غریب» از مهم‌ترین عوامل تغییر و تحول عجایب‌نامه‌ها به شمار می‌رود. در مقاله «اشکوری» و همکاران (۱۳۹۶) که با عنوان «عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره‌بندی» بیان شده که در تمدن اسلامی، عجایب‌نگاری یکی از شاخه‌های مهم ادبیات بوده که با ورود اطلاعات شگفت‌انگیز به متون جغرافیایی، گسترش یافت. استقبال عامه، خیال‌پردازی نویسندگان و استفاده از صناعات ادبی، زمینه‌ساز رواج این سبک شد. این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که سیر تکامل عجایب‌نگاری در سه دوره شکل‌گیری (قرون ۳ و ۴ ه.ق.)، شکوفایی (قرون ۵ تا ۸ ه.ق.) و افول (از قرن هشتم به بعد) قابل تحلیل است. اشکوری و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «جهان‌شناسی در عجایب‌نگاری‌ها» با سؤال اصلی این‌که عجایب‌نگاری‌ها چگونه جهان‌بینی و نظم حاکم بر هستی را بازنمایی و تفسیر کرده‌اند؟ دریافتند که این آثار با نگاهی تلفیقی، نظم الهی و پیوسته را بر جهان حاکم می‌دانند. در این متون، وحدت مبدأ هستی و تجلی عظمت الهی در پدیده‌ها، محور اصلی شناخت جهان است. «ذبیحی» و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با موضوع «تحلیل تطبیقی شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در نگاره‌های نسخ عجایب‌المخلوقات قزوینی مکتب ایلخانی و مکتب گورکانی»، به مطالعه شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی و تلفیقی در نگاره‌های عجایب‌المخلوقات قزوینی مکتب ایلخانی و مکتب گورکانی پرداخت. هدف مقاله، شناخت و تبیین عوامل ثابت و متغیر در طراحی شخصیت‌های تخیلی-تلفیقی از بدو مصورسازی این نسخه در قرن هفتم هجری تا مکتب گورکانی قرن یازدهم هجری بوده و روش تحقیق، تحلیلی-تلفیقی نتایج کلی آن بر این امر اذعان دارند که وجه اشتراک شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی

در نسخه آغازین عجایب المخلوقات قزوینی در مکتب ایلخانی و همتای آن در مکتب گورکانی، برگرفته از سبک قالب نگارگری ایرانی و تفاوت چشم‌گیر آن‌ها، در نوع کاربست رنگ می‌باشد. هم‌چنین «زین‌قلم» و «امامی» (۱۴۰۳) در تحقیقی با عنوان «تصویرگری عجایب المخلوقات در پویانمایی با تکیه بر کتاب قزوینی (۶۷۸ ه.ق) و انیمیشن سندباد (۱۹۷۵ م.)» بیان داشتند که در فرهنگ ایران و جهان، موجودات عجیب‌الخلقه همواره بخشی از باورها و روایت‌های عامه بوده‌اند. این پژوهش به بررسی تطبیقی بازنمایی این موجودات در عجایب المخلوقات قزوینی و انیمیشن ژاپنی ماجراهای سندباد می‌پردازد که هر دو از هزار و یک شب تأثیر گرفته‌اند. هدف مطالعه، نشان دادن ظرفیت‌های این موجودات برای خلق آثار تصویری و ادبی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که با وجود فاصله زمانی زیاد، ویژگی‌های شخصیتی و ظاهری این موجودات در هر دو اثر ثابت مانده و تفاوت‌ها بیشتر در سبک روایت و شیوه اجراست. «کریمی بابا احمدی» و «دادور» (۱۴۰۴) در پژوهشی با عنوان «تحلیل تطبیقی فرمی غریب‌نمایی دو نسخه عجایب المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازده و دهم هجری قمری)» با هدف، تحلیل گونه‌های موجودات غریب و بررسی وجوه اشتراک و افتراق فرمی در نگاره‌ها نشان دادند که موجودات عجیب در این تصاویر با سادگی فرم، قدرت بالایی در ایجاد شگفتی داشته و بازتابی از تخیل انسانی در بازنمایی عالم حسن به‌شمار می‌آیند. جمع‌بندی پیشینه نشان می‌دهد که مطالعات موجود را می‌توان در چند دسته اصلی قرار داد: نخست، پژوهش‌هایی که سنت عجایب‌نگاری را از منظر خاستگاه، دوره‌بندی و جایگاه آن در تمدن اسلامی بررسی کرده‌اند؛ دوم، آثاری که بر تصویرگری، موجودات غریب و ظرفیت‌های بصری نسخه‌های عجایب المخلوقات تمرکز داشته‌اند؛ سوم، پژوهش‌هایی که به نسبت عجایب‌نگاری با اسطوره، تاریخ طبیعی و جغرافیای اسلامی پرداخته‌اند. با وجود ارزش این مطالعات، بیشتر آن‌ها یا بر قزوینی متمرکز بوده‌اند یا رویکردی توصیفی، هنری و گزارش‌محور داشته‌اند. خلأ اصلی آن است که کمتر پژوهشی، مسئله نسخه‌شناسی و انتساب عجایب‌البلدان را با تحلیل تطبیقی کارکرد معرفتی عجایب در برابر متن قزوینی پیوند داده است. نوآوری مقاله حاضر در همین نقطه قرار دارد: مطالعه تطبیقی دو متن نه صرفاً از حیث مضمون، بلکه از منظر نسبت میان جهان‌نگاری، سبک روایت، اعتبار نسخه‌شناختی و شیوه تولید معرفت درباره امر شگفت.

معرفی دواثر و جایگاه آن‌ها در ادبیات عجایب‌نگاری

کتاب «عجایب المخلوقات و غرائب‌الموجودات» تألیف زکریا بن محمد بن محمود قزوینی (متوفی ۶۸۲ قمری)، از متون شناخته‌شده و پرارجاع در سنت عجایب‌نگاری و کیهان‌نگاری اسلامی به‌شمار می‌آید. نسخ عجایب المخلوقات قزوینی در میان متون مصور با انواع ادبی مختلف به علت رویکرد متفاوت در تصویرگری مضامین فراواقع‌حائز اهمیت بسیار است (ذبیحی و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۳). اثر زکریای قزوینی، عجایب المخلوقات و غرائب‌المخلوقات، شاید نمونه‌ای برجسته از جهان‌نگاری اسلامی باشد، ژانری ادبی که در قرن دوازدهم میلادی پدید آمد و تا تقریباً زمان معاصر هم‌چنان محبوبیت خود را حفظ کرده است. همانند بسیاری از شاخه‌های دیگر علم اسلامی، مفهوم ارائه توصیفی منظم از آسمان‌ها و زمین ریشه در تبادل گسترده اندیشه‌ها دارد که زمانی رخ داد که دانشمندان مسلمان میراث اندیشه یونانی را جذب کردند (Badiee, 1987: 46).

قزوینی، که در منابع تاریخی به‌عنوان قاضی، جغرافی‌دان و نویسنده شناخته‌شده، در این اثر کوشیده است پدیده‌های شگفت جهان‌آفرینش را در قالبی طبقه‌بندی شده با سنت دانشنامه‌ای زمان خود سامان دهد. کتاب با نگاهی جامع، موضوعات متنوعی را در بر می‌گیرد؛ از طبقات هفت‌گانه آسمان‌ها و اجرام سماوی گرفته تا عجایب زمین، موجودات زنده، گیاهان شگفت‌انگیز و حتی موجودات فراطبیعی مانند جن و فرشتگان (قزوینی به نقل از: پورجوادی، ۱۳۸۱: ۱۳).

در متن قزوینی، نشانه‌هایی از پیوند میان دانش طبیعی مأخوذ از سنت یونانی-اسلامی، مبانی فلسفی و الهیاتی، و شیوه‌های تمثیلی فهم طبیعت دیده می‌شود. از این‌رو می‌توان اثر او را در امتداد سنتی دانست که شناخت جهان را با تأمل در نظم آفرینش پیوند می‌دهد (نصر، ۱۳۹۵: ۷۵). در بسیاری از بخش‌های اثر، پدیده‌های طبیعی نه صرفاً به‌عنوان موضوعاتی برای توصیف، بلکه به‌مثابه نشانه‌هایی برای تأمل در حکمت و قدرت الهی

تصویر ۲: نسخه خطی و اصلی کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات (بیگ باباپور، ۱۳۹۱).

Fig. 2: The original manuscript of the book "Ajaib al-Makluqat wa Gharaiib al-Mu'jud" (The Wonders of Creation and the Wonders of Beings (Beig Babapour, 2012).

بازنمایی می‌شوند. به گفته پژوهش‌گران، این نگاه «نشانه‌شناختی» به طبیعت، ریشه در آیات قرآنی دارد که به مطالعه و تأمل در آفرینش دعوت می‌کنند (پورنامداریان، ۱۳۹۲: ۷۸). از منظر ادبی، این اثر جایگاهی ممتاز در سنت علمی-ادبی تمدن اسلامی دارد. نثر قزوینی در موارد متعدد از ظرفیت‌های بلاغی، سجع، تشبیه و تمثیل بهره می‌گیرد و همین امر سبب می‌شود که گزارش‌های طبیعی در متون او صورتی ادبی و تأمل‌برانگیز پیدا کنند. (شفیعی‌کدکنی، ۱۴۰۳: ۸۹). به گفته استادان سبک‌شناسی، اثر قزوینی افزون بر جایگاه آن به عنوان دانشنامه‌ای طبیعی، واجد ارزش‌های ادبی و زیبایی‌شناختی قابل توجهی است. با این حال، تأثیر «عجایب المخلوقات» بر آثار بعدی نه به صورت تداوم گفتمانی، بلکه بیشتر در مقام الگویی اولیه و مرجع بنیادین بوده است؛ الگویی که در سده‌های بعد، به ویژه در دوره صفوی، با تغییر رویکردها و دگرگونی گفتمان عجایب‌نگاری بازتفسیر شده است (زرین‌کوب، ۱۳۹۵: ۶۰).

سبک نگارش قزوینی در این کتاب، ترکیبی منحصر به فرد از دقت علمی و ظرافت ادبی است. او در توصیف پدیده‌های طبیعی، همواره به جنبه‌های اعجاز‌آمیز و نشانه‌دار بودن آن‌ها در نظام آفرینش تأکید می‌کند (قزوینی به نقل از: پورجوادی، ۱۳۸۱: ۳۶). برای نمونه، در توصیف حیوانی مانند سیمرغ، علاوه بر ذکر ویژگی‌های ظاهری و رفتاری، به رمز و رازهای عرفانی و تمثیل‌های اخلاقی مرتبط با آن نیز می‌پردازد (پورنامداریان، ۱۳۹۲: ۱۶). این نگرش جامع‌نگر، که در آن علم و دین در هم می‌آمیزند، بازتابی از دوره میانی اسلامی است که در آن شناخت طبیعت، راهی برای شناخت خالق به شمار می‌رفت (نصر، ۱۳۹۵: ۶۰).

به گفته محققان، قزوینی در این اثر از منابع متعددی بهره برده است که از جمله آن‌ها می‌توان به «الحيوان» جاحظ، «شفاء» ابن‌سینا و متون نجومی بطلمیوس اشاره کرد (زرین‌کوب، ۱۳۹۵: ۱۳). با این حال، نوآوری او در ترکیب این منابع با مشاهدات شخصی و تحلیل‌های فلسفی خود بوده است. ساختار کتاب نیز بسیار منظم است و هر بخش به یکی از جنبه‌های آفرینش اختصاص دارد که این امر نشان‌دهنده ذهن نظام‌مند مؤلف است. درباره عجایب البلدان شجاع حیدری، مسئله تاریخ‌گذاری و انتساب مؤلف هم‌چنان نیازمند احتیاط است. با وجود این، نسخه در دسترس نشان می‌دهد که متن، در کنار حفظ برخی عناصر سنت عجایب‌نگاری، توجه قابل ملاحظه‌ای به شهرها، اقلیم‌ها، آداب، رسوم و روایت‌های محلی دارد. در مقایسه با متن قزوینی که در بسیاری از مواضع، امر شگفت را در نسبت با نظم کیهانی و الهیاتی توضیح می‌دهد، در نسخه بررسی شده از عجایب البلدان نمونه‌هایی دیده می‌شود که بیشتر بر توصیف مکان‌ها، شیوه‌های زیست، رسوم محلی و ویژگی‌های فرهنگی

اقوام تمرکز دارند.. این تحول را می‌توان بازتابی از تغییر نگرش‌های علمی و ادبی در دوره‌های متأخر اسلامی دانست. نسخه‌ای از کتاب عجایب البلدان اثر شجاع حیدری در پایگاه «کتابخانه دیجیتال نسخه‌های خطی اسلامی» (DLME) به ثبت رسیده است. این نسخه در مجموعه «مؤسسه نسخه‌های خطی اسلامی» (IHP)^۱ در دانشگاه هاروارد نگهداری می‌شود و دیگر مشخصه این کتاب، دارای ۳۵۰ نقاشی رنگی در متن وجود دارد. لازم به ذکر است تعداد صفحات این کتاب در نسخه اصلی الکترونیکی ۲۹۲ صفحه می‌باشد که در سایت گنجینه گنجور^۲ نیز یافت می‌شود و نکته بعد در باب این کتاب، نسخه خطی کتاب عجایب البلدان منسوب به شجاع حیدری در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران هم نگهداری می‌شود. اطلاعات موجود از نسخه‌شناسی‌های محدود نشان می‌دهد که این نسخه در قالبی خطی و کم‌یاب باقی مانده و تاکنون تصحیح، چاپ یا بررسی گسترده‌ای بر آن صورت نگرفته است. از این رو، پژوهش‌های مبتنی بر آن، عموماً بر بررسی نسخه خطی موجود در این کتابخانه استوارند. این کتاب در یک ستون نوشته شده است و دارای ۸ تا ۱۷ خط در هر صفحه می‌باشد و با خط مشکی نگارش شده و متن در یک قاب سیاه و زرد قرار داده شده است.

تصویر ۳. نسخه خطی کتاب عجایب البلدان (کتابخانه دانشگاه هاروارد).
Fig. 3: Manuscript of the Book of Wonders of the Worlds (Harvard University Library).

محتوای نسخه بررسی‌شده از عجایب البلدان شامل گزارش‌هایی درباره شهرها، مکان‌ها، آداب و رسوم، موجودات نادر و روایت‌های شگفت‌انگیز است؛ با این حال، میزان دقت، منشأ گزارش‌ها و نسبت آن‌ها با مشاهده مستقیم یا نقل شفاهی، باید در هر نمونه جداگانه بررسی شود. (نصر، ۱۳۹۵). در برخی بخش‌های نسخه، جزئیاتی از زندگی روزمره، آداب اجتماعی و ویژگی‌های محلی گزارش شده است؛ اما نسبت این گزارش‌ها با مشاهده مستقیم، منابع مکتوب یا روایت‌های شفاهی نیازمند ارزیابی انتقادی است. برای مثال، در بخش مربوط به هند، نه تنها به توصیف معماری و مناظر طبیعی اکتفا نکرده، بلکه به تشریح دقیق مراسم ازدواج، آداب غذا خوردن و حتی نحوه پوشش زنان و مردان نیز پرداخته است (پورنامداریان، ۱۳۹۲: ۸۷). این اثر از نظر توجه به جنبه‌های اقتصادی و تجاری نیز حائز اهمیت است و اطلاعات ارزشمندی درباره روابط بازرگانی بین مناطق مختلف ارائه می‌دهد (زرین‌کوب، ۱۳۹۵). اثر عجایب البلدان را می‌توان در تقاطع چند سنت ادبی مهم تحلیل کرد. از یک سو، با حفظ ساختار کلی عجایب‌نگاری اسلامی، به سنت‌هایی چون آثار قزوینی و دمشقی پیوند می‌خورد. سبک نگارش عجایب البلدان، دست‌کم در نمونه‌های بررسی‌شده، از نظر سادگی روایت، گرایش به نقل حکایت و توجه به جزئیات محلی، می‌تواند نشانه‌ای از تفاوت آن با نثر دانشنامه‌ای و کیهان‌نگارانه قزوینی

باشد. نشر کتاب، برخلاف آثار قدیمی‌تر که غالباً متکلف و مصنوع بودند، ساده، روان و به زبان محاوره نزدیک است (شفیعی‌کدکنی، ۱۴۰۳: ۲۳۰). مؤلف به جای استفاده از اصطلاحات فنی و فلسفی، از واژه‌ها و تعبیرات عامیانه بهره برده که این امر نشان‌دهنده توجه به مخاطبان گسترده‌تر است. به‌طور کلی باید گفت توصیف‌های کتاب مبتنی بر مشاهدات دقیق و عینی است و مؤلف اغلب زمان و مکان مشاهده‌های خود را با دقت ثبت کرده است. این ویژگی‌ها، کتاب را به منبعی ارزشمند برای مطالعه تحول سبک‌شناسی نشر فارسی تبدیل کرده است. در نسخه منسوب به شجاع حیدری، مفهوم «عجایب» در مواردی از سطح پدیده‌های کیهانی یا فراطبیعی فراتر می‌رود و به توصیف تفاوت‌های فرهنگی، جغرافیایی و اجتماعی نیز گسترش می‌یابد. در حالی‌که نویسندگان قدیمی‌تر عجایب را بیشتر در قالب موجودات فراطبیعی و پدیده‌های ماورایی تفسیر می‌کردند، او به جنبه‌های ملموس و عینی فرهنگ‌های بیگانه توجه نشان داده است. برای مثال، در توصیف فیل هندی، به جای پرداختن به جنبه‌های نمادین و عرفانی، به ویژگی‌های فیزیکی، رفتار و کاربردهای عملی این حیوان در زندگی روزمره هندیان توجه کرده است (همان). این نگاه زمین‌گرایانه، بازتابی از تحولات فکری و علمی دوره مؤلف است (نصر، ۱۳۹۵: ۳۰۱).

تصویر ۴: فیل هندی و سفید در کتاب عجایب البلدان (شجاع حیدری، نسخه خطی).
 Fig. 4: Indian and white elephant in the book *Ajaib al-Buldan* (Shoja Heydari, manuscript).

تصویر ۵: نمای فیل در کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات (بیگ باباپور، ۱۳۹۱).
 Fig. 5: The elephant in the book “*Ajaib al-Makhluqat wa Ghareeb al-Mu’jud*” (The Wonders of Creation and the Wonders of Beings), (Beig Babapour, 2012).

بررسی تحلیلی درباره شجاع حیدری و عجایب البلدان

داده‌ها و اشاره‌های موجود درباره عجایب البلدان منسوب به شجاع حیدری را می‌توان، با احتیاط، در چند حوزه بررسی کرد: نسخه‌شناسی، نسبت با سنت عجایب‌نگاری، و ظرفیت‌های روایی-جغرافیایی متن؛ نخست آن‌که، برخلاف آثار کلاسیک عجایب‌نگاری مانند کتاب قزوینی که به‌طور گسترده مورد بررسی قرار گرفته‌اند، این متن، در مقایسه با عجایب المخلوقات قزوینی، کمتر موضوع مطالعه مستقل بوده است. از این‌رو، برای تحلیل آن باید

میان پژوهش‌های مستقیم درباره خود نسخه و پژوهش‌های غیرمستقیم درباره سنت‌های هم‌خانواده، مانند سفرنامه‌نویسی، جغرافیای تاریخی و عجایب‌نگاری، تمایز گذاشت. در زمینه سفرنامه‌نویسی، **زرین‌کوب (۱۳۹۵)** در جلد سوم تاریخ و ادبیات ایران، عجایب‌البلدان را در زمره آثاری قرار داده که به‌وضوح تحت تأثیر سفرنامه‌های دوره صفوی شکل گرفته‌اند. این پژوهش‌گر به‌طور خاص به تأثیرپذیری این اثر از سفرنامه‌های سیاحان اروپایی اشاره کرده و تأکید نموده که این تأثیرات در ساختار و محتوای اثر کاملاً مشهود است. از منظر مردم‌شناسی، **پورنامداریان (۱۳۹۲)** در بررسی‌های عمیق خود درباره ادبیات سفر، به اطلاعات ارزشمند و منحصر به فرد این اثر درباره آداب و رسوم مناطق مختلف اشاره کرده است.

بر اساس نمونه‌های موجود، می‌توان گفت این نسخه ظرفیت‌هایی برای مطالعه تاریخی آداب، رسوم و شیوه‌های بازنمایی فرهنگ‌های محلی دارد؛ اما اطلاق عنوان «منبع بی‌بدیل مردم‌شناسی تاریخی» نیازمند بررسی گسترده‌تر نسخه‌ها، تعیین تاریخ تقریبی متن و سنجش منشأ روایت‌هاست. در نتیجه با وجود اهمیت انکارناپذیر این اثر در ادبیات فارسی، حوزه‌های متعددی وجود دارند که هنوز نیازمند پژوهش‌های جدی و عمیق هستند؛ به منظور بررسی تطبیقی آثار مورد نظر در تحقیق حاضر باید به چند سطح متمایز توجه کرد در نمونه‌های متعدد از متن قزوینی، عجایب در پیوند با نشانه‌های قدرت و حکمت الهی تفسیر می‌شوند و همین امر به اثر او خصلتی الهیاتی و تعلیمی می‌بخشد. طبق بررسی موجودات و پدیده‌ها همواره در چارچوب نظم الهی و به‌عنوان نشانه‌هایی از حکمت پروردگار ارائه می‌شود. در مقابل، در نسخه منسوب به شجاع حیدری، نمونه‌هایی دیده می‌شود که امر شگفت را نه صرفاً در چارچوب الهیاتی، بلکه در پیوند با مکان، قوم، رسم، روایت محلی یا پدیده طبیعی خاص توضیح می‌دهند. به نظر می‌رسد متن قزوینی در بسیاری از موارد بر سنت مکتوب پیشین، منابع دینی، فلسفی و طبیعیات قدیم تکیه دارد. در نسخه منسوب به شجاع حیدری نیز نشانه‌هایی از روایت‌های منقول، گزارش‌های محلی و نقل از راویان دیده می‌شود؛ اما میزان اتکای متن به مشاهده مستقیم مؤلف، تنها با بررسی دقیق‌تر تعبیر ارجاعی و مقایسه نسخه‌ها قابل تعیین است. این تفاوت روشی، خود بازتاب تحولی گسترده‌تر در سنت علمی دوره صفوی است. در سطح کارکردی، شواهد متنی قزوینی غالباً امکان خوانشی اخلاقی، تعلیمی و الهیاتی از عجایب را فراهم می‌کنند. در برابر، در نسخه منسوب به شجاع حیدری، برخی نمونه‌ها کارکردی اطلاع‌رسان، روایی و فرهنگی دارند. با این حال، تعبیر «تفنی» باید با احتیاط به‌کار رود، زیرا ممکن است بخشی از کارکردهای معرفتی و فرهنگی متن را ساده‌سازی کند. قزوینی با الهام از نظام‌های فلسفی یونانی، طبقه‌بندی دقیق و سلسله‌مراتبی از موجودات ارائه می‌دهد اما در مقابل، شجاع حیدری بیشتر به ترتیب جغرافیایی بسنده کرده و عجایب هر منطقه را در کنار هم می‌آورد. طبق بررسی قزوینی از زبانی فاخر و مملو از صنایع بدیعی بهره می‌گیرد، حال آن‌که شجاع حیدری به نثری ساده و روایی تمایل دارد.

محورهای تطبیق

جهان‌شناسی (Cosmology)

در بررسی تطبیقی جهان‌شناسی دو متن، می‌توان از تفاوتی قابل توجه در شیوه بازنمایی نظم هستی، جایگاه موجودات و نسبت انسان با جهان سخن گفت؛ هرچند این تفاوت باید در حد الگوهای غالب متنی فهم شود، نه به‌عنوان تمایزی مطلق و قطعی میان دو مؤلف. این تفاوت احتمالاً با زمینه‌های فکری، سنت‌های متنی، مخاطبان فرضی و اهداف روایی دو اثر ارتباط دارد؛ اما تعیین دقیق سهم هر یک از این عوامل نیازمند بررسی تاریخی و نسخه‌شناختی گسترده‌تر است. متن قزوینی، در امتداد سنت‌های کیهان‌شناسی اسلامی و طبیعیات یونانی-اسلامی، جهان را در قالب نظم مرتبه‌مند و معنادار بازنمایی می‌کند؛ نظمی که در آن آسمان‌ها، عناصر، اقلیم‌ها، موجودات و پدیده‌های شگفت، در نسبت با حکمت الهی فهم می‌شوند. در این نگاه، جهان دارای نظم از پیش تعیین‌شده، مرتب و معنادار است که در آن هر پدیده نشانه‌ای از حکمت الهی تلقی می‌شود. ساختار کیهان شامل هفت آسمان، افلاک نه‌گانه، عناصر اربعه، اقلیم‌های هفت‌گانه و مراتب وجود است (قزوینی به نقل از: شفیع‌ی‌کدکنی، ۱۳۸۴: ۳۰).

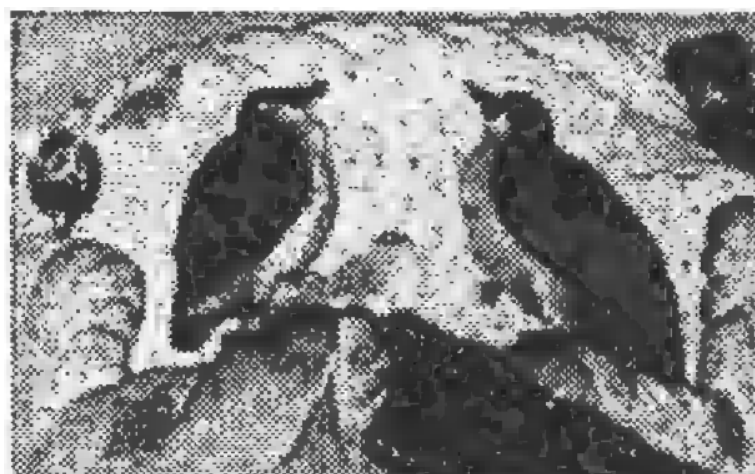
«و اگر کسی در آفرینش این موجودات تأمل کند، داند که این‌ها به قدرت آفریدگار است، لا غیر.» (همان: ۷۸)

هم‌چنین استفاده از روایات دینی و نقل‌های قرآنی و حدیثی در سراسر متن، این نگاه دینی را تقویت می‌کند. به‌طور نمونه، در توصیف طبقات زمین و آسمان، به آیات قرآن استناد می‌شود و جایگاه انسان نیز در این کیهان به‌عنوان مخلوقی خلیفه‌الله مطرح می‌گردد. در مقابل، در نسخه منسوب به شجاع حیدری، نظم جهان کمتر از مسیر کیهان‌شناسی فلسفی و بیشتر از طریق توصیف مکان‌ها، پدیده‌های نادر، اقوام و روایت‌های محلی بازنمایی می‌شود. اثر او کمتر رنگ‌وبوی متافیزیکی دارد و بیشتر بر توصیف مناطق مختلف جغرافیایی، آداب و رسوم اقوام، و پدیده‌های طبیعی شگفت‌انگیز تمرکز دارد. در این متن، امر عجیب در بسیاری از نمونه‌ها به‌صورت پدیده‌ای نادر، دور از عادت یا وابسته به اقلیم و فرهنگ خاص روایت می‌شود، بی‌آن‌که همواره ذیل یک نظام کیهان‌شناختی صریح قرار گیرد. در برخی بخش‌های نسخه، نشانه‌هایی از اتکاء به روایت‌های محلی، نقل‌های شفاهی یا گزارش‌های جغرافیایی دیده می‌شود. در این موارد، متن بیشتر به ثبت و بازگویی امر شگفت می‌پردازد تا صورت‌بندی فلسفی یا کیهان‌شناختی آن. برای مثال، در بخشی از توصیف اقلیم هند، به آیین‌ها، پرستش‌گاه‌ها و جانوران عجیب آن دیار اشاره می‌کند اما بدون تحلیل نمادین یا دینی آن‌ها، بلکه صرفاً به‌عنوان اطلاعات شگفت‌انگیز برای خواننده:

«در دیار هند دیوانه‌خانه‌ای هست که مردمان آن جانورانی چون کوه مرغی در آن نگهدارند و گویند که آنان را به آتش نمی‌سوزد...» (شجاع حیدری، نسخه خطی: برگ ۲۳).

تصویر ۶: نمونه‌ای از کوه مرغی در کتاب عجایب البلدان (شجاع حیدری، نسخه خطی).
Fig. 6: An example of a bird mountain in the book *Ajaib al-Buldan* (Shoja Heydari, manuscript).

تصویر ۷: نمای پرنده در کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات که به آن شب‌آویز می‌گویند (بیگ باباپور، ۱۳۹۱).
Fig. 7: The bird's appearance in the book "*Ajaib al-Makhluqat wa Gharaib al-Mu'jud*" (The Wonders of Creation and the Strangeness of Beings), which is called the Hanging Night (Beig Babapour, 2012).

جدول ۱: جمع‌بندی تطبیقی در بخش جهان‌شناسی و نظام هستی‌شناختی (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 1: Comparative summary in the section on cosmology and ontological system (Authors, 2025).

محور	قزوینی	شجاع حیدری
نوع جهان‌شناسی	سلسله‌مراتبی، متافیزیکی، دینی	تجربی، جغرافیایی، مردم‌نگارانه
هدف از ذکر عجایب	تأمل در حکمت الهی، تقویت باور دینی	برانگیختن شگفتی، اطلاع‌رسانی، سرگرمی
جایگاه انسان	مخلوق در نظام کیهانی، خلیفه‌الله	ناظر فرهنگی-جغرافیایی
منابع معرفتی	قرآن، حدیث، فلسفه اسلامی، اسطوره	روایت محلی، سفرنامه، مشاهده تجربی

جغرافیا و اقلیم‌نگاری

یکی از محورهای مهم در آثار عجایب‌نگارانه، نحوه توصیف اقلیم‌ها، مناطق جغرافیایی، و ساکنان آن‌هاست. هرچند هر دو نویسنده به جغرافیا پرداخته‌اند، اما رویکرد آن‌ها به‌طور چشم‌گیری متفاوت است. در متن قزوینی، جغرافیا غالباً در پیوند با سنت اقلیم‌نگاری، کیهان‌شناسی و روایت‌های شگفت‌فهم می‌شود؛ در حالی که در نسخه منسوب به شجاع حیدری، نمونه‌هایی دیده می‌شود که بیشتر بر توصیف شهرها، اقوام، رسوم و ویژگی‌های محلی تمرکز دارند. در عجایب‌المخلوقات، تقسیم‌بندی اقلیم‌ها و توصیف مناطق جغرافیایی در پیوند با سنت جغرافیایی و کیهان‌شناختی پیشامدرن قرار دارد و پدیده‌های طبیعی، انسانی و شگفت در کنار یکدیگر توصیف می‌شوند. در این توصیف‌ها، عناصر طبیعی و موجودات خیالی گاه در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و فضایی میانه علم و اسطوره شکل می‌گیرد.

تصویر ۸: صورت فلکی کرکس در یونان باستان در کتاب عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات (بیگ باباپور، ۱۳۹۱).

Fig. 8: The constellation of Vulture in ancient Greece in the book *Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mu'jud* (Beig Babapour, 2012).

برای مثال، در بخش مربوط به کوه قاف، او چنین می‌نویسد:

«کوهی است عظیم که جهان بر او استوار است و پیرامون زمین قرار دارد، و گویند که رنگ آسمان از آن کوه

است.» (قزوینی به نقل از: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۴: ۶۳).

در همین ساختار، موجوداتی چون سیمرغ، عنقا، ماران دو سر، و جن‌های خادم اقلیم‌ها نیز ذکر می‌شوند که از نظر قزوینی، بخشی از نظم خلقت‌اند و با نظم جهان‌شناختی در پیوند هستند. او این موجودات را هم‌چون نشانه‌هایی از حکمت الهی تلقی می‌کند، نه صرفاً پدیده‌هایی عجیب یا سرگرم‌کننده. در مقابل، در نسخه منسوب به شجاع حیدری، توصیف اقلیم‌ها غالباً با ذکر جزئیات مربوط به مکان، مردم، پوشش، خوراک، آداب یا روایت‌های محلی همراه است و همین امر، متن را از الگوی صرفاً کیهان‌شناختی فاصله می‌دهد. او نه تنها ویژگی‌های طبیعی هر منطقه (مانند آب‌وهوا، گیاهان و جانوران)، بلکه شیوه زندگی مردم، آداب و رسوم، ساختار اجتماعی، و فرهنگ عامه را نیز با دقت بیان می‌کند. برای نمونه، در توصیف سرزمین چین می‌نویسد:

«در ولایت چین رسم است که مردم خانه‌ها را با پارچه‌های رنگین می‌پوشانند، و زنان در کوچه‌روها نعلین نمی‌پوشند. در هر خانه بت خانه‌ای است و در آن جا بر بت‌ها خوراک می‌نهند...» (شجاع حیدری، نسخه خطی، برگ ۴۱و).

تصویر ۹: نمونه پارچه‌های رنگی در کتاب عجایب البلدان (شجاع حیدری، نسخه خطی).
Fig. 9: Sample of colored fabrics in the book Ajaib al-Buldan (Shoja Heydari, manuscript).

این نوع توصیف می‌تواند از منظر تاریخ فرهنگ و مردم‌شناسی تاریخی قابل توجه باشد؛ با این حال، تعیین این‌که گزارش بر مشاهده مستقیم، نقل شفاهی یا منبع مکتوب استوار است، نیازمند بررسی دقیق عبارت‌های ارجاعی متن است. «و مردی از تجار که بدان ولایت سفر کرده بود، گفت که...» (همان: برگ ۵۶)

تصویر ۱۰: نمایی از تاجر سفر کرده به چین در کتاب عجایب البلدان (شجاع حیدری، نسخه خطی).
Fig. 10: A view of a merchant traveling to China in the book Ajaib al-Baladan (Shoja Heydari, manuscript).

در نمونه‌های بررسی‌شده از عجایب البلدان، موجودات و روایت‌های شگفت هم‌چنان حضور دارند، اما در بسیاری موارد در کنار توصیف‌های محلی، فرهنگی و جغرافیایی قرار می‌گیرند. از این رو، بهتر است به جای حذف اسطوره از این متن، از تغییر جایگاه و کارکرد آن سخن گفت. او از منظر یک ناظر سفرکرده و دقیق‌نگر عمل می‌کند، نه صرفاً ناقل روایات دینی یا کیهان‌شناختی.

«شجاع حیدری و عجایب البلدان» در سبک روایت، نزدیکی‌هایی به سنت شب‌های عربی دارد که اروپین به آن اشاره می‌کنند؛ از جمله بهره‌گیری از راویان مختلف، لحن حکایت‌وار و استفاده از روایت‌های تودرتو (اروین، ۲۰۰۵: ۹۶).

جدول ۲. جمع‌بندی تطبیقی در بخش رویکرد به اقلیم‌نگاری و جغرافیا (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 2. Comparative summary in the section on approach to climatology and geography (Authors, 2025).

محور	قزوینی	شجاع حیدری
مبنای تقسیم اقلیم‌ها	هفت اقلیم بر اساس بطلمیوس و منابع یونانی-اسلامی	جغرافیای تجربی مبتنی بر مشاهده و روایت محلی
نوع نگاه به جغرافیا	ترکیبی از اسطوره، طبیعت و دین	توصیفی، انسانی، مردم‌نگارانه
نوع داده‌ها	نقل از منابع مکتوب قدیم	مشاهدات شخصی و روایت‌های شفاهی
جایگاه موجودات افسانه‌ای	پررنگ، بخشی از نظام خلقت	کم‌رنگ یا غایب
نقش جغرافیا در اثر	تقویت نظام کیهان‌شناسی دینی	توصیف واقعیت‌های فرهنگی و اجتماعی

در مجموع، می‌توان گفت که قزوینی جغرافیا را در خدمت جهان‌شناسی فلسفی-دینی خود به‌کار می‌برد، در حالی‌که شجاع حیدری نقش یک جغرافی‌دان ناظر و حتی مردم‌نگار را ایفاء می‌کند که هدفش ثبت شگفتی‌های عینی و فرهنگی دنیاست.

منابع و اعتبار روایی

قزوینی در تألیف اثر خود عمدتاً به منابع مکتوب متکی بوده است. به گفته نصر (۱۳۹۵: ۷۴)، او به گستردگی از متون یونانی مانند آثار بطلمیوس و ارسطو بهره برده و این مفاهیم را با نگرش اسلامی تلفیق کرده است. هم‌چنین، تأثیرپذیری عمیق او از آثار دانشمندان اسلامی مانند جاحظ در «کتاب الحیوان» کاملاً مشهود است. قزوینی در استفاده از این منابع، رویکردی نمادین و تمثیلی دارد و اغلب روایت‌های خود را در چارچوب معارف دینی و فلسفی ارائه می‌دهد (پورنامداریان، ۱۳۹۲: ۴۵). در تحلیل این بخش باید گفت شجاع حیدری بیشتر به منابع مستقیم و دست اول تکیه کرده است. او از سفرنامه‌های معاصر و گزارش‌های شفاهی جهان‌گردان و بازرگانان استفاده گسترده‌ای نموده است. زبان روایی او ساده‌تر و کمتر ادبی است و به جای نمادپردازی‌های پیچیده، به توصیف عینی و ملموس پدیده‌ها می‌پردازد. زرین‌کوب (۱۳۹۵) تأکید دارد که شجاع حیدری در بسیاری موارد به مشاهدات شخصی خود استناد می‌کند. از دیدگاه روش‌شناختی، می‌توان گفت قزوینی نماینده برجسته «سنت مکتوب» در عجایب‌نگاری اسلامی است. او با نظام‌مند کردن و تلفیق منابع پیشین، اثری دانشنامه‌ای پدید آورده است (نصر، ۱۳۹۵: ۶۵). در مقابل، شجاع حیدری را می‌توان نماینده «تجربه زیسته» دانست که به جای تکیه بر متون قدیمی، به مشاهدات و گزارش‌های مستقیم اعتماد کرده است. این تفاوت در منابع و روش‌ها پیامدهای مهمی دارد: اعتبارسنجی روایت‌های قزوینی نیازمند بررسی انتقادی منابع مکتوب است. در حالی‌که ارزیابی گزارش‌های شجاع حیدری بیشتر مبتنی بر انسجام درونی و تطابق با یافته‌های تاریخی است (زرین‌کوب، ۱۳۹۵: ۶۲). از نظر شفیعی‌کدکنی (۱۴۰۳)، این تفاوت نشان‌دهنده تحول در نگرش به مفهوم «اعتبار» در سنت علمی اسلامی است.

نگرش انسان‌شناختی و بازنمایی فرهنگ‌ها

در متون عجایب‌نگارانه، انسان گاه به عنوان نشانه‌ای از حکمت آفرینش، و گاه به عنوان عضو یک قوم، اقلیم یا فرهنگ خاص بازنمایی می‌شود. اما در نحوه تبیین این جایگاه، تفاوت‌هایی آشکار میان آثار کلاسیک و متأخر وجود دارد. از دید اروین، شگفتی‌ها (Marvels) نه صرفاً عناصر فانتزی، بلکه ابزاری برای تعلیم اخلاق، دین، و پرسش‌های هستی‌شناختی هستند (اروین، ۲۰۰۵: ۱۲۵). در متن قزوینی، انسان غالباً در نسبت با نظم کلی آفرینش و مسئولیت اخلاقی او در برابر خداوند فهم می‌شود. از این منظر، عجایب انسانی و طبیعی می‌توانند زمینه‌ای برای تأمل اخلاقی، دینی و معرفتی فراهم کنند. در مقابل، در نسخه منسوب به شجاع حیدری، انسان بیشتر در بستر مکان، قوم، رسم و شیوه زیست بازنمایی می‌شود. در این نمونه‌ها، متن به جای استخراج مستقیم پیام اخلاقی، غالباً به توصیف تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی گرایش دارد. قزوینی در عجایب‌المخلوقات بارها بر جایگاه والای

انسان در نظام هستی تأکید می‌کند و بسیاری از عجایب طبیعت را برای تأمل در عظمت خالق و هدایت انسان به راه درست ذکر می‌نماید. انسان برای او مخلوقی است میان زمین و آسمان که باید با شناخت شگفتی‌های خلقت، به عبودیت و حکمت الهی پی ببرد. برای مثال، در توصیف خلقت اعضای بدن انسان می‌نویسد: «و تأمل کن در ساختار چشم آدمی که چون آینه‌ای ست در میان صورت، و چون پرده‌ای دارد که از نور محافظت کند... و این از نشانه‌های حکمت باری تعالی است.» (قزوینی به نقل از: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۴: ۵۴).

این دیدگاه نشان می‌دهد که برای قزوینی، عجایب نه صرفاً پدیده‌های حیرت‌انگیز، بلکه ابزارهایی برای تفکر در آفرینش و تربیت اخلاقی‌اند. او در بیان عجایب گاه از داستان‌هایی بهره می‌گیرد که دارای پیام‌های اخلاقی، چون پرهیز از غرور، صبر، یا شکرگزاری هستند. در یک داستان معروف درباره‌ی مردی که بر دریا نان می‌اندازد و سرانجام ماهی‌ای نجاتش می‌دهد، می‌نویسد:

«تا بدانی که نیکی در هر حال به سود انسان است و پاداش نیکوکار گم نمی‌شود.» (همان: ۳۰).

در این نوع روایت‌ها، وجه آموزشی و اخلاقی برجسته است. نگاه قزوینی به انسان، نگاه ارزش‌محور است و انسان را هم آینه‌ای از صفات الهی و هم مخاطب مسئول اخلاقی می‌داند. در مقابل، شجاع حیدری در عجایب‌البلدان نگاهی انسان‌شناسانه‌تر و تجربی‌تر به جوامع بشری دارد. تمرکز او نه بر سرشت کلی انسان، بلکه بر توصیف عینی آداب، رسوم، و رفتارهای اقوام مختلف است. در برخی گزارش‌های متن، نوعی فاصله‌گذاری روایی دیده می‌شود؛ به این معنا که شیوه‌های زیست اقوام دیگر بیشتر توصیف می‌شوند تا داوری. با این حال، اطلاق مفهوم جدیدی مانند «نسبی‌گرایی فرهنگی» به متن باید با احتیاط انجام شود. برای نمونه، درباره مردم سرزمین هند می‌نویسد:

«در آن دیار، رسم است که مرد و زن در یک خانه با چند نسل زندگی کنند و زن در بازار نیز آزادانه خرید کند و بر شوهر غالب آید.» (شجاع حیدری، نسخه خطی، برگ ۶۳).

جدول ۳. جمع‌بندی تطبیقی در بخش نگرش انسان‌شناختی (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 3. Comparative summary in the anthropological perspective section (Authors, 2025).

محور	قزوینی	شجاع حیدری
جایگاه انسان	اشرف مخلوقات؛ آینه صفات الهی	عضو یک قوم خاص با آداب متنوع
هدف از بیان عجایب انسانی	آموزش اخلاقی، تأمل دینی	شناخت فرهنگی، مردم‌نگاری
نوع نگاه به تنوع فرهنگی	کم‌تر و گاه ارزشی‌دورانه	برجسته و نسبی‌گرا
لحن کلی	هدایتی، اخلاق‌محور	توصیفی، بی‌طرف

قزوینی، انسان را موجودی اخلاقی می‌داند که باید از شگفتی‌های آفرینش عبرت بگیرد و در مسیر کمال حرکت کند؛ در حالی که شجاع حیدری انسان را در بستر فرهنگ و جغرافیای خاص خود تعریف می‌کند و به تنوع ارزش‌ها و سبک‌های زیست توجه نشان می‌دهد، بی آن‌که داوری مطلق ارائه دهد. این تفاوت، بازتابی از دگرگونی نگرش‌ها در گذر از سنت حکمی اسلامی به سوی نثرهای تجربی‌تر و واقع‌گرایانه‌تر در دوره‌های بعدی است.

سبک ادبی

ادبیات عجایب‌نگاری در سنت اسلامی، عرصه‌ای میان‌متنی است که هم به اطلاعات علمی و جغرافیایی می‌پردازد و هم از صنایع ادبی و روایت بهره می‌گیرد. در این میان، قزوینی و شجاع حیدری دو رویکرد متفاوت در سبک‌پردازی دارند که بازتابگر خاستگاه فکری و مخاطبان هدفشان است. نثر قزوینی در بخش‌های مختلف، به سنت نثر علمی-ادبی دوره میانه اسلامی نزدیک است و از امکاناتی چون سجع، تشبیه، تمثیل و ساختارهای توضیحی بهره می‌گیرد. نثر او آراسته به سجع، تشبیه، استعاره، و گاه واج‌آرایی است. این آراستگی زبانی، متأثر از

سبک علمی-ادبی آثار پیشینیان چون ناصر خسرو و حتی ابوریحان بیرونی است، ولی رنگ و بویی عرفانی نیز دارد. برای مثال، در توصیف طاووس می‌نویسد:

«و آن پرنده را صورتی است بی‌نظیر، و رقصی است دل‌فریب، و چشم‌هایی بر پر چون نگین بر نگار؛ و در نگاهش، حسرت شیطان نهفته است، که از بهشت رانده شد چون بر طاووس حسد برد.» (قزوینی به نقل از: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۴: ۷۸).

در این عبارت، افزون بر اطلاعات زیستی، از عناصر تمثیلی (حسرت شیطان)، مفاهیم عرفانی (بهشت)، و آرایه‌های بلاغی (سجع، استعاره، ایهام) استفاده شده است. این سبک، هدفی فراتر از اطلاع‌رسانی دارد و در پی برانگیختن حس شگفتی، تأمل، و زیباشناسی در خواننده است (شفیع‌کدکنی، ۱۴۰۳: ۹۶). در مقابل، در نسخه منسوب به شجاع حیدری، لحن روایت در نمونه‌های بررسی شده ساده‌تر، حکایت‌محورتر و نزدیک‌تر به گزارش مکان‌ها و وقایع به نظر می‌رسد. نثر او گرایش به روایت شفاهی، خطابه، و زبان عامه دارد. این ویژگی‌ها می‌تواند نشان دهد که متن، دست‌کم در سطح زبانی و روایی، برای مخاطبی گسترده‌تر از مخاطبان تخصصی متون فلسفی یا کیهان‌شناختی قابل خواندن بوده است؛ هرچند تعیین مخاطب واقعی اثر نیازمند شواهد تاریخی مستقل است. در توصیف نبرد میان قبایل ترکستان، می‌نویسد:

«پس قهرمان قبیله، با شمشیری درخشان و فریادی بلند، به میان معرکه رفت و با یک ضرب، دشمن را دو نیم کرد. مردم او را آتش دشت خواندند، زیرا چون برق می‌تاخت.» (شجاع حیدری، نسخه خطی، برگ ۷۴ر). در این مثال، عناصر حماسی چون اغراق، کنایه، و القاب قهرمانانه به کار رفته‌اند. هم‌چنین جملات کوتاه، افعال کنشی، و لحن روایی، ساختار داستان‌پردازی را تقویت می‌کند. در برخی نمونه‌ها، کاربرد تعبیرهای نزدیک به زبان روایت شفاهی یا حکایت‌پردازی دیده می‌شود؛ این ویژگی می‌تواند به روانی و روایت‌پذیری متن کمک کند.

جدول ۴. جمع‌بندی تطبیقی در بخش سبک و زبان ادبی (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 4. Comparative summary in the literary style and language section (Authors, 2025).

جنبه	قزوینی	شجاع حیدری
نوع نثر	مسجع، علمی-ادبی	روایی، خطابی
صنایع ادبی	سجع، استعاره، تشبیه عرفانی	اغراق، القاب، زبان عامیانه
مخاطب	فرهنگ‌یختگان، دانش‌دوستان	مردم، علاقه‌مندان به تاریخ و سفر
هدف سبک	تحریک اندیشه، تربیت اخلاقی	روایت‌گری، سرگرمی و اطلاع‌رسانی
تأثیرپذیری	سنت بلاغت اسلامی و متون دینی	زبان گفتار، داستان‌سرایی شفاهی

سبک قزوینی بر پایه سنت علمی و ادب دینی استوار است و به دنبال انتقال مفاهیم با شکوه زبانی است. در مقابل، سبک شجاع حیدری کارکردی‌تر، خطابی‌تر، و روایی‌تر است و در قالب‌هایی چون سفرنامه، حماسه‌نگاری، و مردم‌نگاری قرار می‌گیرد.

ترکیب علم و اسطوره

در سنت عجایب‌نگاری اسلامی، مرز میان دانش طبیعی، نقل دینی، روایت اسطوره‌ای و حکایت شگفت، همواره به معنای مدرن کلمه تفکیک شده نیست. از این‌رو، بسیاری از متون این سنت، امر طبیعی، امر شگفت و امر اسطوره‌ای را در یک نظام روایی واحد کنار هم قرار می‌دهند. با این حال، شدت و کارکرد این عناصر در آثار مختلف یکسان نیست و در متونی چون عجایب‌البلدان شجاع حیدری، وجه توصیفی و تجربی غلبه بیشتری دارد.

مخصوصاً که این امر در عجایب‌المخلوقات قزوینی نسبت به عجایب‌البلدان شجاع حیدری مشهودتر است. این آمیختگی نه تنها از منظر سبک‌شناسی اهمیت دارد، بلکه بیانگر جهان‌نگری خاص مؤلفان و نیز انتظار مخاطبان از این آثار در سده‌های گذشته است. در هر دو متن، نسبت میان علم و اسطوره دیده می‌شود؛ اما جایگاه و کارکرد این نسبت در نمونه‌های بررسی شده یکسان نیست. در متن قزوینی، پدیده‌های طبیعی و شگفت‌گاه در پیوند با عناصر اسطوره‌ای، دینی یا کیهان‌شناختی توضیح داده می‌شوند. برای نمونه، در توصیف کوه قاف، آن را نه تنها یک واقعیت جغرافیایی، بلکه محوری کیهان‌شناختی و افسانه‌ای می‌داند که آسمان بر آن استوار است:

«و جبل قاف محیط است بر جهان، و آن را از زمرد آفریده‌اند، و بازتاب آن در آسمان چون کبود می‌نماید.» (قزوینی به نقل از: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۴) در این بیان، رنگ آسمان با ویژگی زمردین کوه اسطوره‌ای تبیین می‌شود. این نگاه، آمیزه‌ای از کیهان‌شناسی با اسطوره‌های ایرانی-اسلامی است که در بسیاری از متون هم‌عصر نیز دیده می‌شود (انتشاری نجف‌آبادی و همکاران، ۱۴۰۰). قزوینی هم‌چنین از موجوداتی چون عنقا، ناسه‌ناس، و مارهایی با سر انسان سخن می‌گوید که علی‌رغم شگفت‌انگیز بودن، آن‌ها را در زمره واقعیات طبیعت دسته‌بندی می‌کند. این ترکیب را باید در افق معرفتی زمانه فهم کرد؛ افقی که در آن طبیعیات، الهیات، نقل و روایت شگفت‌الزاماً از یکدیگر جدا نشده‌اند و می‌توانند در کنار هم به فهم نظم جهان کمک کنند. هر دو اثر در چارچوب کیهان‌نگاری اسلامی عمل می‌کنند؛ اما «عجایب‌المخلوقات» بیشتر متأثر از سنت نقاشی‌ها و نسخه‌های مصور دوره سلجوقی و ایلخانی است که گروبر از آن‌ها نام می‌برد و به آن‌ها تحلیل هنری می‌دهد. (گروبر، ۲۰۱۵) در نسخه منسوب به شجاع حیدری نیز روایت‌های اسطوره‌ای یا شگفت‌حضور دارند، اما در نمونه‌های بررسی شده، این روایت‌ها بیشتر در پیوند با باورهای محلی، اقوام، مکان‌ها و حکایت‌های منطقه‌ای ظاهر می‌شوند. برخلاف قزوینی، او کمتر به کارکرد کیهان‌شناختی یا دینی اسطوره می‌پردازد و بیشتر به بازتاب باورهای فرهنگی و شفاهی اقوام توجه دارد. مثلاً در توصیف مردمی در حوالی بلخ، می‌نویسد:

«و در آن ناحیه مردمانی‌اند که به قول خویش از نسل دیو سپیدند، و هر شب ماه را به سخن می‌خوانند تا باران آید.» (شجاع حیدری، نسخه خطی، برگ ۸۱و) در این روایت، باورهای اسطوره‌ای (نسب دیو، گفت‌وگو با ماه) به صورت غیرقضاوت‌گر و توصیفی بیان شده‌اند، بی آن‌که مؤلف لزوماً به دنبال تأیید یا تبیین آن‌ها باشد. شجاع حیدری گاه مرز میان واقعیت و خیال را باز می‌گذارد و به خواننده اجازه می‌دهد خود میان آن‌ها تمایز نهد. این ویژگی، متن را از منظر گردآوری روایت‌های محلی و باورهای فرهنگی قابل توجه می‌کند؛ با این حال، نباید آن را بی‌واسطه با مردم‌نگاری به معنای جدید و روش‌مند آن یکی دانست.

جدول ۵. جمع‌بندی تطبیقی در بخش نسبت میان علم و اسطوره (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 5. Comparative summary in the section on the relationship between science and myth (Authors, 2025).

جنبه	قزوینی	شجاع حیدری
کارکرد اسطوره	تبیین پدیده‌ها در قالب دینی-کیهان‌شناختی	بازتاب فرهنگ شفاهی اقوام
نسبت با علم	تلفیق علم با اسطوره برای تقویت حجیت روایت	تفکیک‌ناپذیر از تجربه‌زیسته مردم
رویکرد	تلفیقی از معرفت دینی، طبیعی و تخیلی	توصیفی، گاه شکاکانه یا بی‌طرفانه

قزوینی با نگاهی فلسفی و دین‌مدار، اسطوره را ابزاری برای توضیح نظم جهان می‌داند، در حالی که شجاع حیدری آن را هم‌چون بخشی از میراث فرهنگی اقوام بازنمایی می‌کند. در نتیجه، در آثار قزوینی اسطوره با «علم سنتی» آمیخته است، اما در آثار شجاع حیدری بیشتر در خدمت روایت مردم‌شناختی قرار دارد.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش، در حدود نسخه‌ها و نمونه‌های متنی بررسی شده، نشان می‌دهد که تفاوت در زمینه‌های

تاریخی، متنی و روایی دو اثر می‌تواند به تفاوت‌هایی معنادار در شیوه بازنمایی جهان و کارکرد معرفتی عجایب بی‌انجامد. بر اساس تحلیل انجام‌شده، می‌توان گفت متن قزوینی بیشتر در افق جهان‌بینی کیهان‌محور، الهیاتی و دانشنامه‌ای قرار می‌گیرد، در حالی‌که عجایب‌البلدان منسوب، در نمونه‌های بررسی‌شده، گرایش بیشتری به روایت مکان، اقلیم، آداب و تفاوت‌های فرهنگی نشان می‌دهد. بنابراین، می‌توان پیشنهاد کرد که در مقایسه این دو متن، «عجایب» در قزوینی غالباً کارکردی نشانه‌شناختی و تعلیمی دارد، در حالی‌که در عجایب‌البلدان منسوب، در مواردی به ابزاری برای روایت تنوع جغرافیایی، فرهنگی و انسانی تبدیل می‌شود. تحلیل پنج محور پژوهش نشان داد که تفاوت‌های یادشده در چند سطح قابل ردیابی است: ساختار جهان‌شناسی، شیوه توصیف اقلیم‌ها، بازنمایی انسان و فرهنگ، سبک روایت، و نسبت علم و اسطوره. در متن قزوینی، جهان غالباً به مثابه نظم کلی، معنادار و الهیاتی بازنمایی می‌شود که در آن طبیعت و انسان در نسبت با حکمت آفرینش فهم می‌شوند. در مقابل، در نسخه منسوب به شجاع حیدری، تمرکز بر شهرها، اقوام، رسوم و روایت‌های محلی، امکان خوانشی فرهنگی و جغرافیایی از متن را فراهم می‌کند؛ هرچند نسبت این گزارش‌ها با تجربه مستقیم، مشاهده یا نقل واسطه‌دار هم‌چنان باید با دقت نسخه‌شناختی و متنی بررسی شود. این تفاوت نگرشی، هم در شیوه بازنمایی جهان و انسان و هم در سبک روایت و کارکرد متن قابل مشاهده است.

دست‌آورد اصلی این پژوهش، پیشنهاد یک چارچوب تحلیلی برای مطالعه کارکرد معرفتی عجایب در متون عجایب‌نگارانه است؛ چارچوبی که می‌کوشد جهان‌نگاری، سبک روایت، اعتبار نسخه‌شناختی و نسبت علم و اسطوره را هم‌زمان در نظر بگیرد. این مطالعه نشان می‌دهد که متون عجایب‌نگارانه را می‌توان افزون‌بر ارزش ادبی و روایی، به مثابه اسنادی برای مطالعه شیوه‌های تاریخی فهم طبیعت، انسان، مکان و امر شگفت در نظر گرفت. که تغییرات بنیادین در جهان‌نگری، نسبت علم و اسطوره، و شیوه‌های شناخت واقعیت را بازتاب می‌دهند. بدین‌سان، پژوهش حاضر می‌کوشد از سطح معرفی و توصیف فراتر رود و با پیوند دادن جهان‌نگاری، سبک روایت، اعتبار نسخه‌شناختی و کارکرد معرفتی، الگویی محتاطانه برای مقایسه این دو متن ارائه دهد. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، متون عجایب‌نگارانه در ارتباط با سفرنامه‌ها، جغرافیای تاریخی و مطالعات تصویری نسخه‌های مصور، با رویکردی میان‌رشته‌ای بررسی شوند تا جایگاه این متون در تاریخ اندیشه، تاریخ علم و مطالعات فرهنگی جهان اسلام با دقت بیشتری بازخوانی شود.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رساله نویسنده اول به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم بوده است؛ بر همین اساس گردآوری مطالب توسط نویسنده اول و نگارش آن تحت نظارت نویسندگان دوم و سوم بوده است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

1. https://dlme-prod.lib.stanford.edu/library/catalog/harvard_harvard-ihp-528
2. <https://viewer.ganjoor.net/ajayeb-ol-boldan#page/n291/mode/2up>

کتابنامه

- ابراهیمی، معصومه، (۱۳۹۱). «مطالعه تطبیقی دیوها و موجودات مافوق طبیعی در عجایب‌المخلوقات قزوینی و بحیره فزونی استرآبادی». ادبیات تطبیقی (ادب و زبان نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی کرمان)، ۳(۶): ۱-۲۹.
- اشکواری محمدجعفر؛ موسوی سیدجمال؛ و صادقی مسعود، (۱۳۹۶)، «عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره‌بندی». مطالعات تاریخ اسلام، ۹ (۳۳): ۵۲-۲۹.
- اشکواری، محمدجعفر؛ موسوی، سیدجمال؛ و صادقی، مسعود، (۱۳۹۸). «جهان‌شناسی در عجایب‌نگاری‌ها». تاریخ علم، ۱۷(۱): ۱-۳۵.
- امامی یگانه، ستوده؛ حسنی رنجبر هرمزآبادی، احمد؛ و حلبی، علی اصغر، (۱۴۰۳). «بررسی ظرفیت‌های مصورسازی غرائب الاسرار خواندمیر با تکیه بر ویژگی‌های نگاره‌های عجایب‌المخلوقات و غرائب‌المخلوقات». مطالعات هنر اسلامی، ۲۱(۵۵): ۹۶-۱۱۳.
- انتشاری نجف‌آبادی، ندا؛ کریمی، بهزاد؛ و قاسمی فیروزآبادی، سامان، (۱۴۰۰). «تحلیل اسطوره‌شناختی صفات فراانسانی پادشاهان در تاریخ‌نگاری عصر صفوی». پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۱۱ (۴۱): ۷۶-۴۹.
- بیگ باباپور، یوسف، (۱۳۹۱). زکریا بن محمد بن محمود قزوینی (کهن‌ترین نسخه کتاب موجود). نسخه کتابخانه مونیخ، ش ۴۶۴، کتابت ۶۷۸ هـ.ق.، چاپ اول.
- پورنامداریان، تقی، (۱۳۹۲). دیدار با سیمرخ. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- حاتمی، امیرحسین، (۱۳۹۸). «بررسی انتقادی سنت عجایب‌نگاری در جهان اسلام: مطالعه موردی عجایب‌المخلوقات زکریای قزوینی». پژوهش نامه تاریخ اسلام، ۱۱(۳۴): ۸۹-۱۱۲.
- ذبیحی، مریم؛ سلیم‌زاده، محمدجعفر؛ و فرخ‌فر، فرزانه، (۱۳۹۹). «تحلیل تطبیقی شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در نگاره‌های نسخ عجایب‌المخلوقات قزوینی مکتب ایلخانی و مکتب گورکانی». نگاره، ۱۵(۵۵): ۳۵-۴۷.
- زرین قلم، محمد؛ و امامی، مونا، (۱۴۰۳). «تصویرگری عجایب‌المخلوقات در پویانمایی با تکیه بر کتاب قزوینی (۶۷۸ هـ.ق) و انیمیشن سندباد (۱۹۷۵ م.)». پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۲(۱): ۱۵۸-۱۳۹.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۹۵). آشنایی با تاریخ ایران. جلد ۳، تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۴۰۳). صور خیال در شعر فارسی. تهران: انتشارات آگه.
- قزوینی، زکریا بن محمد، (۱۳۸۱). عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات. به‌کوشش: نصرالله پورجوادی. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- قزوینی، زکریا بن محمد، (۱۳۸۴). عجائب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات. به‌تصحیح: محمدرضا شفیعی‌کدکنی: تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کریمی بابااحمدی، زینب؛ و دادور، ابوالقاسم، (۱۴۰۴). «تحلیل تطبیقی فرمی غریب‌نمایی دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازده و دهم هجری قمری)». مطالعات هنرهای تجسمی، ۲(۱): ۱-۱۹.
- نصر، سید حسین، (۱۳۹۵). علم و تمدن در اسلام. ترجمه احمد آرام. تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Ahimsa-Putra, H. S. & Sartini, S., (2017). "Preliminary Study on Worldviews". *Jurnal Humaniora*, 29(3): 265.
- Allport, G. W., (1937). *Personality: A Psychological Interpretation*. New York, NY: Holt, Rinehart&Winston. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2253171>

- Badiee, J. A. O., (1978). *An Islamic Cosmography: The Illustrations Of The Sarre Qazvini*. University of Michigan.
- Bendall, R. C. A., Galpin, A., Marrow, L. P. & Cassidy, S., (2016). "Cognitive Style: Time to Experiment". *Frontiers in Psychology*, 7. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01786>.
- Big Babapour, Y., (2012). *Zakariyya ibn Muhammad ibn Mahmud al-Qazvini (the oldest extant manuscript of the book)*. Munich Library manuscript, no. 464, copied in 678 AH. First edition. (in Persian).
- Coffield, F., Moseley, D., Hall, E. & Ecclestone, K., (2004). *Learning Styles and Pedagogy in Post-16 Learning*. London: Learning Skills Research Centre.
- Dubler, C. E., (1986). "Adjaib". *Encyclopedia of Islam*, Vol. 1, Leiden. E. J. Brill.
- Ebrahimi, M., (2012). "A comparative study of demons and supernatural beings in Qazvini's 'Ajāib al-Makhlūqat and Astarābādī's Bahīra-yi Fuzūnī". *Comparative Literature (Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Kerman)*, 3(6): 1–29. (in Persian).
- Emami Yeganeh, S., Hasani Ranjbar Hormozabadi, A. & Halabi, A. A., (2025). "Investigating the visualization capacities of Khvandamir's Gharāyib al-Asrār with emphasis on the pictorial features of 'Ajāib al-Makhlūqat and Gharāyib al-Mawjudat illustrations". *Islamic Art Studies*, 21(55): 96–113. (in Persian).
- Enteshari Najafabadi, N., Karimi, B. & Ghasemi Firouzabadi, S., (2021). "A mythological analysis of the superhuman attributes of kings in Safavid historiography". *Journal of Islamic History Research*, 11(41): 49–76.
- Eshkevari, M.-J., Mousavi, S. J. & Sadeghi, M., (2017). "Wonder-writing in Islamic civilization: Origins and periodization". *Quarterly Journal of Islamic History Studies*, 9(33): 29–52. (in Persian).
- Eshkevari, M.-J., Mousavi, S. J. & Sadeghi, M., (2019). "Cosmology in wonder books". *History of Science*, 17(1): 1–35. (in Persian).
- Hatami, A. H., (2019). "A critical study of the tradition of wonder-writing in the Islamic world: A case study of Zakariyya al-Qazvini's 'Ajāib al-Makhlūqat". *Journal of Islamic History Research*, 1(34): 89–112. (in Persian).
- Hiebert, P. G., (2002). "Transforming Worldviews". *Mission Focus: Annual Review*, 10: 7–31.
- Karimi Babaahmadi, Z. & Dadvar, A., (2026). "A comparative formal analysis of defamiliarized representation in two manuscripts of Qazvini's 'Ajāib al-Makhlūqat wa Gharā'ib al-Mawjudat (10th- and 11th-century AH copies)". *Studies in Visual Arts*, 2(1): 1–19. (in Persian).
- Nasr, S. H., (2016). *Science and civilization in Islam*. Translated by Ahmad Aram. Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian).
- Pournamdarian, T., (2013). *Encounter with the Simurgh*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian).
- Qazvini, Z.-ibn M., (2002). *'Ajāib al-Makhlūqat wa Gharā'ib al-Mawjudat*. Edited by Nasrollah Pourjavady. Tehran: Encyclopaedia Islamica Foundation. (in Persian).
- Qazvini, Z.-ibn M., (2005). *'Ajāib al-Makhlūqat wa Gharā'ib al-Mawjudat*. Edited by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. (in Persian).

- Shafiei Kadkani, M. R., (2025). *Poetic imagery in Persian poetry*. Tehran: Agah Publications. (in Persian).
- Woodhouse, M. B., (2006). *Berfilsafat Sebuah Langkah Awal* (6th ed.). Yogyakarta: Kanisius.
- Zabihi, M., Salimzadeh, M.-J. & Farrokhfar, F., (2020). “A comparative analysis of the characterization of imaginary-composite creatures in the illustrations of Ilkhanid and Gurkani manuscript copies of Qazvini’s ‘Ajāib al-Makhluqat”. *Negareh*, 15(55): 35–47. (in Persian).
- Zadeh, T., (2010). “The Wiles of Creation: Philosophy, Fiction, and the ‘Ajā’ib Tradition”. *Middle Eastern Literatures*, 13(1): 21-48.
- Zarrin Ghalam, M. & Emami, M., (2025). “Illustrating ‘Ajāib al-Makhluqat in animation with reference to Qazvini’s book (678 AH) and the animation Sinbad (1975)”. *Interdisciplinary Art Research*, 2(1): 139–158. (in Persian).
- Zarrinkoub, A., (2016). *An introduction to the history of Iran* (Vol. 3). Tehran: Sokhan. (in Persian).
- URL: https://www.researchgate.net/publication/232929341_Learning_styles_and_pedagogy_in_post_16_education_a_critical_and_systematic_review
- URL: <https://doi.org/10.22146/jh.v29i3.29690>
- URL: <https://www.bloomsbury.com/us/arabian-nights-companion-9781850434984>.